

УДК 374.71+913 (У)

Інна Можарівська,
Житомирський агротехнічний коледж

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ (друга половина XIX – 30-ті рр. XX ст.)

У статті проаналізовано функціонування польської позашкільної освіти в дореволюційний та радянський періоди на Волині-Житомирщині.

Ключові слова: Волинь-Житомирщина, просвітні організації, позашкільна освіта, польська національна меншина.

Inna Możariwska. Powstanie i rozwój polskiej edukacji pozaszkolnej (druga połowa XIX wieku – lata 30-te wieku XX).

W artykule przeanalizowano funkcjonowanie polskiej edukacji pozaszkolnej w przedrewolucyjnym oraz radzieckim okresie na Wołyniu-Żytomierszczyźnie.

Słowa kluczowe: Wołyń-Żytomierszczyzna, organizacje edukacyjne, edukacja pozaszkolna, polska mniejszość narodowa.

Mozharivska Inna, Formation and development of the Polish extracurricular education (second half of the XIX - 30-s of the XX century).

In this article the functioning of polish out-of-school education during the pre-revolutionary and the soviet period in the Volyn-Zhytomyr territory (region) was analysed.

Keywords: the Volyn-Zhytomyr territory, an educational organization, out-of-school education, polish national minority.

Аналіз архівних матеріалів та історико-педагогічної літератури показав, що розвиток системи позашкільної освіти в Україні визначався конкретними умовами життя країни, соціальними процесами, що відбувалися у суспільстві, змінами в системі виховання. Проблеми становлення та розвитку позашкільної освіти у середовищі польської меншини були предметом досліджень Л. М. Єршової, В. В. Надольської, Н. А. Сейко, Ф. Я. Ступак, Т. О. Шахрай та ін. Пропонуємо провести порівняльний аналіз у розвитку польської позашкільної освіти у дореволюційний (друга половина XIX – початок XX ст.) та радянський періоди (20 – 30 рр. XX ст.).

Розвиток позашкільної освіти національних меншин дореволюційного періоду на Волині-Житомирщині визначався унікальністю українського регіону із виразним поліетнічним характером, що століттями формувався на основі національних традицій багатьох народів – українського, польського, єврейського, німецького, чеського та інших.

Так, польська національна громада сприяла формуванню найяскравіших форм позашкільної освіти й виховання на Волині-Житомирщині, що пояснюється тривалим домінуванням у краї польської освіти й культури. Цікавим у контексті нашого дослідження є той факт, що за переписом 1897 р. у Волинській губернії проживало 291210 поляків, тобто 9,9 % від усієї кількості населення. Після українців

і євреїв вони були третьою за чисельністю етнічною групою губернії. Найбільш польськими вважалися: Житомирський (12,5 %), Звягельський (12,1 %), Старокостянтинівський (11,6 %) і Заславський (8,6 %) повіти [1: 115]. Переважна більшість поляків проживало у губернському центрі Волині м. Житомирі – 7464, що становило 11,3 % від усього населення міста і безпосередньо впливало на спрямованість позашкільної освіти і виховання. На Волині популярні позашкільні заклади кінця XVIII – першої половини XIX ст. (дитячі притулки при католицьких монастирях, учнівські квартири при польських пансіонах, релігійні заняття з дітьми (конфірмація), театри, бібліотеки, книгарні) у більшості своїй були створені завдяки потужним польсько-католицьким освітнім традиціям, що визначало достатньо високий культурний рівень польської громади [2: 282, 283].

Яскравим показником високої освіченості й духовності поляків Волині є також розвиток мережі польських бібліотек. Багатими на цінні видання були поміщицькі бібліотеки, яких на Правобережній Україні в середині 70-х років XIX ст. нараховувалось понад 90. До них належали: книгозбірня відомого діяча польської освіти Т. Чацького в с. Порицьку Володимир-Волинського повіту, в якій нараховувалось близько 20 тис. томів книг і 9800 рукописів, бібліотеки поміщиків Прушинських у с. Ільківцях Старокостянтинівського повіту, князів Чарториських-Корецьких у с. Корці Новоград-Волинського повіту, графів Ходкевичів у с. Млинові Дубенського повіту. На початку XX ст. найбільшими осередками духовної культури поляків на Волині були бібліотеки графів Потоцьких в с. Антонінах, князів Сангушків у Слауті, поміщиків Камінських у с. Олійниках Старокостянтинівського повіту та ін.[3: 77 – 79].

На початку XX ст. активною культурно-освітньою діяльністю відзначились польські книгарні, що існували в м. Житомирі (5) та інших місцевостях Волинської губернії (Дубно, Ковель, Острог, Рівне) [1: 116] та польські періодичні видання. Зауважимо, що польська періодика могла існувати лише за матеріальної підтримки меценатів своєї громади. Періодичні видання Волині умовно поділялись на «праві» й «ліві». До перших відносили «Жизнь Волини» й «Почаевский листок», а до других – усі інші, які видавалися поляками і євреями в Житомирі та Рівному. Під кінець першої світової війни в м. Житомирі виходили три періодичні видання польською мовою: «Голос молоді» (1918), «Циркуляр Виконавчого комітету військових поляків Південно-Західного фронту» (1918), «Місцевий тижневик» (1917 – 1918) [1: 116], які мали потужну музичну й мистецьку критику, виховували музичні й культурні смаки волинян, популяризували сценічний репертуар театру, публікували інформаційні звіти про проведення творчих і благодійних вечорів. Своєрідним центром культури й мистецтва Волинської губернії був також житомирський польський театр. У Житомирі та інших містах Правобережжя існували польські театральні трупи [4: 63].

Зазначимо, що повстання волинських поляків 1831 та 1863 рр. позбавили їх царської прихильності, заборонивши у краї будь-які прояви польськості. У відповідь на це поляки Волині відреагували створенням унікального за своїх розмахом соціально-педагогічного явища – створенням потужної мережі таємного навчання й виховання дітей на національно-патріотичних засадах. Революція 1905 року на певний час усунула законодавчі перешкоди для розвитку польського шкільни-

цтва. Проте зберігся старий адміністративно-політичний устрій і польські освітні заклади, таємні спілки учнівської молоді, бібліотеки продовжували на Волині існувати поза соціальними інститутами Російської держави [5: 76].

У жовтні 1907 р. мережа таємних польських шкіл привернула увагу російської влади. Волинський губернатор секретним циркуляром № 6016 підтвердив її існування і визнав небезпечною для російського уряду. Як свідчать архівні матеріали, до канцелярії Волинського губернатора постійно надходили повідомлення про існування таємного навчання та виховання. Так, у 1908 р. Овруцький справник інформував про виявлене таємне навчання дітей основам польської грамоти та молитвам на хуторі Ситівка, ініціатором якого був ксьондз Путан, настоятель Народицького римсько-католицького приходу. Запрошеному із сусіднього села вчителю ксьондз із власних коштів платив 10 рублів на місяць, а квартиру й продукти харчування йому безкоштовно надавали хуторяни [6: 115]. Дубенський справник повідомляв про таємне навчання в с. Радов, організоване у місцевого поміщика Фафіуса [6: 110]. Подібне навчання велось і ксьондзом Злочевського костьолу в с. Лисина Лопашевської парафії. Житомирський справник доповідав про викритий у с. Мотовилівка в економії п. Малиновської притулок для дітей католиків, у якому Юлія Лодзинська окрім навчання проводила активну позашкільну діяльність – організовувала ігри й читання книг, пояснювала молитви, роз'яснювала священну історію, готувала до сповіді й прийняття св. Таїнства [6: 101].

Просвітницьку діяльність серед польського населення на Правобережній Україні здійснювали також нелегальні польські жіночі монастирі, при яких здійснювалось навчання грамоти, організовувались рукодільні та ремісничі заняття. На Волині вони діяли в Житомирі (2), в Луцьку і Кременці, готуючи польських учителів – пропагандистів католицизму [7: 111]. Католицьке духовенство організовувало гуртки тверезості, поширювало газети й журнали, відкривало бібліотеки польської книги.

Активну позашкільну діяльність проводили також численні польські товариства. У 1906 р. було започатковане Житомирське польське товариство співаків «Лютня», статутними завданнями якого були розвиток хорового співу та популяризація польської пісні й музики в широких колах громадськості. Для здійснення цієї мети члени товариства влаштовували концерти, збирали фахову літературу, організовували хори для місцевих жителів [8:26]. У Житомирі діяла «Учнівська польська Корпорація» – таємне об'єднання близько 130 учнів-поляків російських гімназій, які поповнювали свої знання з рідної мови, історії, літератури у таємних гуртках.

Система польської освіти на Волині, що в ХІХ столітті досягла найвищого розвитку, у період Першої світової війни збереглася завдяки діяльності таких громадських культурно-освітніх товариств, як Польське товариство допомоги жертвам війни, Центральний громадський комітет, Польський виконавчий комітет, а також Мацеж Польська. Ці організації мали регіональні представництва, надаючи на місцях максимально можливу організаційну, наукову й методичну допомогу, сприяючи відкриттю учительських курсів, збору підручників, наданню стипендій тощо [5: 81].

Протягом усієї історії позашкільної освіти на Волині досить поширеною була приватна (індивідуальна) ініціатива, яка виявлялася через індивідуальне сприя-

ня окремих осіб розвитку позашкільної діяльності навчальних закладів або створенню власне позашкільних установ.

На початку 20-х рр. ХХ ст. деякі національні меншини продовжували становити вагомий частку, як у губернії, так і в масштабі України. Так, наприклад у Волинській губернії проживало 64,2 % усіх чехів України, 30,5 % євреїв, 29,5 % поляків та 19,4 % німців [9: 116]. Програмний документ Раднацмену – «Положення про організацію справи освіти національних меншостей, які населяють територію УСРР» (1922) – визначав основні засади розвитку освітньої системи для національних меншин. Передбачалось створення відповідних національних сільрад та районів, видання газет, книг і журналів національними мовами, відкриття національних культосвітніх і наукових установ тощо.

Однак із самого початку організації мережі освітніх закладів для національних меншин не враховувались особливості кожного етносу (мова, традиції виховання) і значно політизувалось усе позашкільне життя громад. Натомість у 1925 – 1926 рр. системно виділялись кошти на підготовку інспектури, керівників дитячого руху й політпрацівників серед нацменшин. Місцевим виконавчим комітетам пропонувалося розширити мережу політичних просвітніх організацій, забезпечити їх літературою і перевести сільські будинки та хати-читальні на місцеві бюджети [10: 16]. Таким чином у середині 20-х років ХХ ст. мережа політосвітніх установ на Волині-Житомирщині вже набула досить системного вигляду.

У цілому офіційні статистичні джерела, характеризуючи політосвітню роботу в середовищі національних меншин на території Волині-Житомирщині, відзначали її задовільний характер, підкреслювали зростання інтересу населення до радянської школи, в результаті чого селяни власноруч взялися будувати школи, а в деяких місцевостях навіть перебудовувати з цією метою молитовні будинки й синагоги. Однак називались і певні її недоліки: незначний відсоток охоплення представників національних громад лікпунктами, школами малописьменних, недостатнє фінансування.

Участь представників польської громади у розвитку системи позашкільної освіти відбувалася на тлі масового виїзду поляків, що було однією з причин занепаду польського шкільництва на Волині. Окрім того, деструктивний вплив на стан польської освіти підсилювали: військові дії, економічна руїна, політична нестабільність й упереджене ставлення радянських органів народної освіти до польської національної меншини. Негативне ставлення низових радянських органів до польських шкіл мало кілька причин. Першою є перенесення ворожого ставлення до білополяків, сформованого під час радянсько-польської війни, на всіх людей польської національності, друга причина крилась у низькому освітньому і культурному рівні представників місцевої влади [11: 172].

Відтак освітня справа польської національної меншини знову стала розвиватись у двох напрямках: нелегальної освіти, яка захищала їх національну ідентичність, та офіційного шкільництва, спрямованого на задоволення державних інтересів. На початку 20-х років нелегальні школи вже діяли майже в кожному великому польському поселенні. Комісія у справах національних адміністративно-територіальних одиниць у 1924 р. відзначала, що у волинських селах широкого розмаху набуло

таємне навчання польських дітей, вчителями яких були представники польської інтелігенції, які приїздили з Житомира під виглядом дачників [12: 58]. У «Кодексі законів про народну освіту УСРР» (1922) формально надавалося право приватним особам за дозволом НКО організовувати групи учнів. Однак контроль над таким навчанням встановити було неможливо і тому НКО УСРР у 1923 році категорично заборонила репетиторство, або групове приватне вчителювання [13: 93].

У річному звіті Волинської окружної інспектури народної освіти за 1924 – 1925 рр. зазначалося, що справа з організацією юних піонерів у школах для національних меншин, особливо в німецьких і польських, є досить проблемною. Це офіційно пояснювалося «відсталістю та консервативністю батьків», які не заохочували участі своїх дітей у діяльності дитячих організацій, створених за ідеологічною ознакою. Однак історія національних меншин Волині дає всі підстави вважати, що представники багатьох етносів регіону не були ані відсталими, ані консервативними, а були традиційно обережними щодо участі в будь-яких ідеологічних проектах і речно берегли свідомість своїх дітей.

Беззаперчний авторитет у польській громаді Волині століттями мала католицька церква, яка сприймалася як головний захисник національних інтересів польського народу. Тому кожен наступ на релігію сприймався волинськими поляками як прояв боротьби проти польської нації [14: 93]. Радянська влада і католицька церква змушені були шукати способи співіснування. Перш за все, більшовики визнали, що виключно насильницькі методи боротьби з релігією сформували вороже ставлення віруючих до радянської влади. Так, у розпорядженні НКВС від 5 квітня 1923 р. всім губернським відділам ДПУ пропонувалось «не проводити вторгнення в молитовні будинки під час зборів навіть і незареєстрованих общин. І лише в разі крайньої необхідності припиняти ці збори» [15: 28]. У відповідь костьол став заохочувати вірян до участі у громадському житті нової країни. Одним із шляхів легалізації присутності католицької церкви в громадському житті польського села стала організація релігійних гуртків «терціярів» та «рубанців» [11: 186].

На Третій Всеукраїнській конференції польських бюро при комітетах КП(б)У (1925) визнавалася необхідність «легалізації гуртків з метою здійснення контролю над їх діяльністю», наголошувалося, що поляки-комуністи не повинні боротися з релігійними організаціями шляхом залякування населення репресіями, а сама релігійна пропаганда серед поляків повинна застосовувати особливо тактовний підхід [16: 35]. Разом з тим давалися настанови, як використовувати протиріччя між ксьондзами й викривати їх зв'язки з поміщицько-буржуазною Польщею. Для боротьби з національними традиціями пропонувалося переносити вихідний день у школах з неділі на четвер, призначати на свята суботники і трудові десанти.

Важливе значення для розвитку позашкільної освіти поляків мала організація центральної державної польської бібліотеки й центрального робітничого клубу в м. Києві, що забезпечувало поступове просування книг на село. З цією метою функціонували пересувні бібліотеки й за рахунок центру в регіони було розіслано 15 000 книг для польського люду [17: 108]. Певні досягнення спостерігалися і в розвитку видавничої справи. У 1923 – 1925 рр. було видано польський буквар і кілька підручників для польських шкіл. Значну видавничу діяльність проводило

польське видавництво «Трибуна на Україні», завдяки якому було видано низку популярних брошур для селянства. Наркомпросом видавались дитячий журнал «Штандарт піонера» і разом з Російською та Білоруськими республіками педагогічний журнал «До нової школи» [17: 63]. У цілому збільшення числа польськомовних позашкільних установ і загальне зростання рівня грамотності створювали враження позитивних зрушень у галузі культурно-освітнього життя польської меншини. Однак, ці досягнення супроводжувалися нищенням польської культури й ліквідацією традиційних форм культурно-освітніх установ.

Отож у цей період позашкільна освіта була визнана соціокультурним феноменом, здатним впливати на формування менталітету, тому й почала використовуватися як ефективний спосіб виховання людини з новим типом мислення і стилем життя. Нова радянська влада гостро критикувала царське товариство боротьби за народну тверезість, серед головних його недоліків називаючи підконтрольність державі й відірваність від реальних проблем народу. Однак, як показав досвід, не одне товариство, а практично вся система позашкільної освіти радянського періоду поступово була так само підкорена загальнодержавній, тепер уже радянській ідеології.

У ході проведеного дослідження встановлено, що роль громадської і приватної ініціативи у розвитку позашкільної освіти на Волині-Житомирщині стала зростати у другій половині XIX – на початку XX ст. Позашкільна освіта дореволюційного періоду завдячує своїм розвитком активній діяльності численних товариств релігійно-національного спрямування. Характерним для радянського періоду стала стали: відсутність меценатства, активізація ролі підконтрольних державі громадських професійних об'єднань і цілковита підкореність змісту їх діяльності новій ідеологічній доктрині розвитку держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чернін О. Поляки на Житомирщині : роздуми, обсервації, надії на прийдешність / О. Чернін ; [пер. з пол. О. Боичковська] // Бердичівська земля в контексті історії України : наук. зб. «Велика Волинь» : Праці Житомирського наук.-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 19. – Житомир, 1999. – С. 115 – 116.
2. Батюшков П. Н. (Петров Н. И., Малышевский И. И.) Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб : Типография товарищества «Общественная польза», 1888. – 288, 126 с.
3. Лісевич І. Г. Польська національна меншина в Надніпрянській Україні / І. Г. Лісевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 43–55.
4. Мороз В. В. Культурне життя Волині на сторінках губернських періодичних видань другої половини XIX – поч. XX ст. / В. В. Мороз // Звягель-Новоград-Волинський від сивої давнини до сьогодення. : матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, присвяченій 750-річчю від першої літописної згадки про місто : науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Випуск 36. – Житомир, 2007. – С. 60–67.
5. Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – I пол. XX ст. / Н. Сейко. – Житомир, 2002. – 195 с.
6. Про відкриття таємних польських шкіл у Київській, Подільській, Волинській губернії. Із звіту генерал-губернатора за 1911 р.// ЦДДА. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр.497 – 197 арк.

7. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Буравський. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.
8. Циркуляри про учнівські літературні читання і публічні лекції, про навчальну роботу викладачів серед навчальних закладів // ДАРО. – Ф. 215. – Оп. 2. – Спр. 23. – 26 арк.
9. Витяги з протоколів засідань ЦК національних меншостей і польських сілрад, доповідні записки та листування з губвиконками про організацію польських національних районів, культосвітню роботу серед національних меншин (1924 – 1925 рр.) // ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 6.– 113 арк.
10. Інформаційні листи Управління політосвіти Наркомпросу УСРР губернським та окружним відділам освіти (1928 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 371. – 98 арк.
11. Балуба І. А. Польська національна меншина України в 20 – 30-ті рр. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Балуба Ігор Анатолійович. – К., 1997. – 221 с.
12. Матеріали про стан та покращення методів виховання дітей в дитячих будинках України (постанови, положення, звіти) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр.688. – 62 арк.
13. Витяги з протоколів засідань ЦК національних меншостей і польських сілрад, доповідні записки та листування з губвиконками про організацію польських національних районів, культосвітню роботу серед національних меншин (1924 – 1925 рр.) // ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 6.– 113 арк.
14. Документи про роботу Волинського губвиконкому серед національних меншин (1925 – 1926 рр.) // ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 73 – 232 арк.
15. Матеріали про стан та розвиток культурно-освітньої роботи на Україні (1924 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 110– 912 арк.
16. Документи про роботу Волинського окрвиконкому серед національних меншин (1926 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 178. – 56 арк.
17. Відомості, списки сілрад і населених пунктів з польськими школами, статистичні дані про кількість національних рад в губерніях України (1924 – 1925 рр.) // ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 27.– 194 арк.